

The Nature of Prehistoric Anatolian Religions – An Ethnoarchaeological Perspective

Jak Yakar

Keywords: Anatolia, ethnography, Shaman, iconography, ritual

Anahtar Kelimeler: Anadolu, etnografi, Şaman, ikonografi, rituel

Reflections of animism, shamanism and totemism in prehistoric iconography (Figs.1-3)

The highly symbolic nature of images in the visual prehistoric art of Anatolia suggests that the religious practices of hunter-gatherers and farmers were animistic in character in which the mediation between the visible and spirit worlds required the intervention of shaman-like sacred figures. It is also likely that human, animal and hybrid figures in the prehistoric iconography are mentally perceived images of genetically and cross culturally transmitted enigmatic spiritual notions relating to the power of forces of nature or mythical ancestors, and their role in ensuring the continuity of life for all living beings. The three millennia long sequence of such imagery starting with the artistic renderings of hunter-gatherer spiritualism (e.g. Göbekli Tepe) indicates on the one hand continuation of certain basic beliefs in a life cycle, spirit world, etc., and on the other, new notions resulting from socio-economic changes brought about by increasing dependence on agriculture.¹ It is possible to see a connection between the latter and the increasing emphasis on figurines presumably depicting mother or fertility goddesses. During the multi-staged socio-economic evolution which started in the Aceramic Neolithic period and lasted for up to six millennia the transconscious and conscious mind became progressively more imaginative and diversified, but at the same time spiritually more confused, finally setting the stage for the

¹ For some current views on the subject see, Lewis-Williams 2008; Eliade 2004; Verhoeven 2002b.

Anadolu Prehistorik Dinlerin Yapısı – Etnolojik Açıdan Bir Bakış

Göbekli Tepe, Nevali Çori, Çatalhöyük ve Köşk Höyük gibi hem erken ve hem de gelişmiş Neolitik yerleşimlerde açığa çıkarılan sanat eserleri, bunları yaratan toplumların dinî inançlarını kısmen de olsa yansıtırlar. Bu konuyla ilgili zaman ve mekân bakımından değişik kültürlere ait etnolojik belgeler bize dinî ayinlerin ve törenlerin düzeni ve tatbiki ile ilgili farklılıklarına rağmen, benzer inançları paylaştıklarını gösterir.

Anadolu prehistorik sanatının büyük olasılıkla ruhani inançları yansıtan simgesel stili Neolitik avcı-toplayıcı ve çiftçi toplumunun dinî törenlerinin animistik bir karakterde olduklarına işaret eder, denilebilir. Etnografik belgeler bu tür dinlerde değişik amaçlarla düzenlenen törenleri ve ayinleri Şaman olarak tanımladığımız kutsal adamların yönettiğini gösterir. Bu ayinlerin bazıları Şaman'ın vasıtasıyla ölmüşlerin ruhları ile temas kurma amacıyla düzenlenir. Şaman yakın ilişki hissettiği kudretli bir hayvanla ruhi bir ilişki kurar. Nevali Çori heykeltraşisinde ve Çatalhöyük duvar resimlerinde rastlanan insan, hayvan ve karışık insan-hayvan tasvirlerinin hiç değilse bir kısmı bu tür ruhi transformasyon inançlarını belgeleyebilir. Nevali Çori, Göbekli Tepe ve Eski Urfa Akeramik Neolitik ikonografisinde karşılaştığımız bazı eserlerin tabiatı kontrol eden ilahi güçleri veya mitolojik ataları tasvir etmiş olmaları mümkündür.

Prehistorik evrensel inançların anılarını, Şamanizm ruhani ilkelerini devam ettiren toplumlarda bulabiliriz. Bu ilkelerin başında evrenin faniler, ruhlar ve ilahi kudretler tarafından ikamet edildiği inancı vurgulanır. Bu konuyla ilgili model örnekler arasında Malay Yarımadası'nda yaşayan Samang pigmentleri, evrenin kendi yerel görüşleri açısından tasvirini yaparlar. Görüşlerine göre, ananevi yaşadıkları âlem, *Batu-Ribn* olarak adlandırdıkları evrenin merkezini temsil eden çok büyük dağ şeklinde bir kayadır. Bu dağ ölülerin ve kötü ruhların yaşadığı yöreyi kontrol eder. Geçmişte bu dağın başındaki bir ağaç gövdesi kozmik evrenin üç yöresine ulaşan bir yol oluştururdu. Bu yol fanilerle ölü ruhlarının temasını sağlardı. Bu tür efsanelerin yakın ve uzak benzerlerine şamanizm inançlarını benimsemiş çoğu toplumlarda rastlamak mümkündür.

Arkeolojide bu tür inançların prehistorik Anadolu'da varlığına işaret eden veriler az da olsa mevcuttur. Bu veriler arasında ayinlerin kutlandığı kutsal alanları da örnek olarak sayabiliriz. Batı Anadolu'daki Geç Neolitik/Erken Kalkolitik Dönem'e tarihlenen Latmos Kayalıkları'ndaki boyalı kaya resimleri ile donatılmış açık hava alanı bu örneklerden biridir (Peshlow-Bindokat 1998; 2003). Diğer örnekler arasında yerel gruplar tarafından kutsal adlandırılmış bazı mağara ve kaya sığınaklarını ilave etmek mümkündür. Bu tür olağanüstü doğal yapıların muhakkak ki Prehistorik Dönemlerde evrenle ilgili inançları simgeleyen veya kozmik evrene yönlendiren kutsal girişler veya geçişler olarak saygı gördüklerini mutaala etmek pek yanlış olmaz. Bunların dışında insan eliyle yaratılan kutsal alanların varlığı, örneğin Göbekli Tepe (Schmidt 2006; Peters – Schmidt 2004), avcı-toplayıcı toplumların dini inançları hakkında etnografiden kaynaklanan yorumlara ihtiyaç duyar. Özel dairesel megalitik mimarisıyla, yuvarlak planlı ve yarı gömülü toprak tabanlardan yükselen yüksek ve bir kısmı bezemeli taş sütunlarıyla bu kutsal alan muhakkak toplumsal ayinlerin kutlandığı bir yerdi. Bu ayinlerin türleri hakkında fazla bir bilgi sahibi olmamamıza rağmen, bu kutsal alandaki ve Nevalı Çori'de en az iki evreli kült binasından ele geçen heykeltraşi eserlerini etnografide şamanizm prensiplerine dayanan dini görüşler ışığında incelediğimizde bir takım benzerliklere şahit oluruz. Bu benzerlikler Erken Neolitik Dönem'de dinî inançların şamanizme yönelik oldukları kanaatine varabiliriz. Dolayısıyla Erken Neolitik toplumlarda da kozmik evren kavramının mevcut olduğu ve bununla ilgili ayinlerin de organize edildiği sonucuna varabiliriz.

Şamanizmle ilgili etnografik belgeler bu medyumların ataların ruhlarıyla ve ilahi güçlerle temas kurma amacıyla ve varsayımına ulaşabilmek için bir takım önlemlere başvurduklarını gösterir. Bu önlemler arasında ekstaz yaratan maddelerin tüketilmesi yanında, transa sokan danslar, tamburu devamlı ve monoton bir ritimle çalmayı sayabiliriz. Jamaika halk dini (myalizm) ile belgeler bunun ileri gelen örneklerinden biridir. Bu toplumda dini inancın kaynağı atalar kültürünün kudretidir (Rawcliffe 1969). Bu tür etnografik belgeler bize, atalar kültürünün Prehistorik Dönemlerde de var olduğuna işaret edebilir. Savunduğumuz, prehistorik sanatta karşılaştığımız konuların hiç değilse bir kısmının Şamanların hayal ettiği tabii güçlerin ve mitolojik ata ruhlarının figüratif tasvirleri olabilecekleridir.

Şaman ruhuna uygun ritüellerin tatbiki neticesinde kudretli hayvan ruhuna dönüşmesi konusu çok yaygındır; tercihen yırtıcı kuşlar ve etçil hayvanlar (Vitebsky 1995: 46). Bu ruh nakli şamanizm inançlarına göre medyumun her tür ruh ve ilahi güçlerle teması sağlayabilmek için gereklidir (Hoppál

2006; 2007a; 2007b; Schultes 1988; Vitebsky 2005; 2001). Ruh şaman-hayvan ruh naklini belirleyen etnografik belgeler arasında Güney Afrika'daki San Şamanlarının kaya resimleri başta gelir. Buna benzer bazı Prehistorik duvar resimlerinin de, örneğin Çatalhöyük, bu tür konuları işlediğini önerebiliriz.

Totemizmin etnografik belgeleri bu inançların Prehistorik Devirlerden kaynaklanmış olabileceklerine delalet eder. Mesela, şamanizmde koruyucu hayvan ruhu inancının kökeni totemizmde olabilir. Totemizm'in niteliği hakkında yakın görüş birliği olmamasına rağmen Prehistorik Dönemlerde var olabileceği konusunda fikir birliği daha barizdir (Durkheim 1995). Bilhassa Kuzey Amerika yerli kültürlerinde bu konuda yapılan araştırmalar totemin kişinin totemin ruhi hayatıyla yakın ilişkisini simgeler. Bu ilişkide kişi totemin ruhi hayatını bünyesinde saklar. Bu ilişkide hâkimiyet bazı kültürlerde kişide, bazen ruhta olabilir. Bu konuda etnografik belgelemeyi sağlayan toplumlar arasında, Bantu halkı önde gelir. Nevali Çori veya Göbekli Tepe'de ortaya çıkarılan bazı heykeltraşi örneklerde totemizm mevhumu yansımalar aranabilir.

Etnografik örneklere dayanarak dünyevi ve ruhani veya canlılar ve ölümler alemlerinin interaktif oldukları inançların Prehistorik Devirlerde var olduğu önerilebilir. Doğu Hindistan'da yaşayan Sora orman kavimlerinde ölüm hayatın sona ermesinden ziyade hayatın bir evresi olarak nitelendirilir. Bu geçici evrede yaşayanlar ölümlerle temasa geçerler. Bu inançta ölümlerin ruhları canlı yakınlarının ekinlerini ruhlarının gücüyle verimleştirirler.

Çatalhöyük'te rastlanan yabani sığır boynuzları veya kil ile sıvanmış boynuzlu kafatasları ile donatılmış mekân alanlarının maksadı hakkında sonsuz faraziyeler yürütmek mümkündür. Bu mekânlarda yaşayan kişilerin toplum içindeki faaliyetlerini şamanizm ile ilgili olması ihtimali faraziyesini güdersek prehistorik şamanların da hipnotik ikna tedavi yöntemiyle kötü ruh defetme ve verimliliği arttırma ayinleri düzenlediklerine inanırsak, bu tür aktivitelerin sembolik gerekçelerle kutsallaştırılmış bir mekânda gerçekleştirme olanağını dikkate almak gerekir.

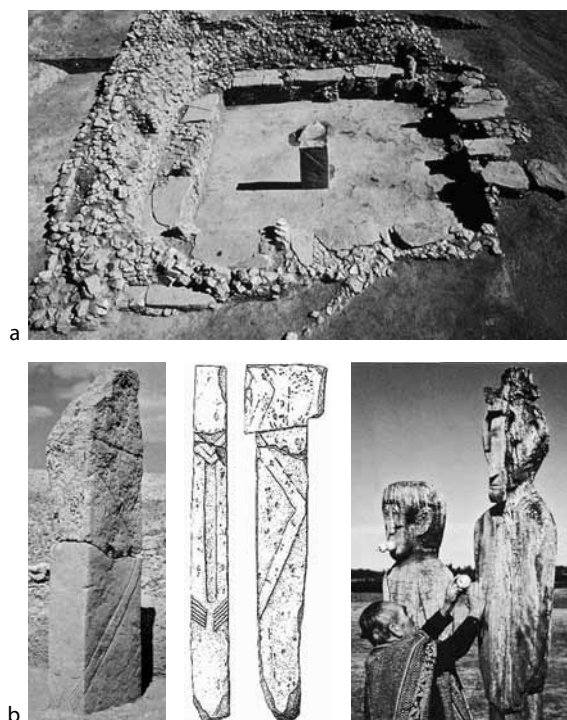

Fig. 1
Nevali Çori a) Cult Building (level II) with one of the two centrally placed T-shaped stone pillars with some human features rendered in low relief; b) In speculating the likely function of such centrally placed stone pillars bearing human features, the ethnography of spiritualism can broaden the range of possibilities. A Mapuche shaman placing (offering) fruit in the mouth of anthropomorphic wood carved mediums. These statues act as intermediaries between the spirits dwelling in the body of Pillan, a mythological ancestor, and the shaman trying to communicate with them.

Fig. 2 Shamans: a) Tikuna shamaness (Schultes 1988); b) Papua New Guinean shaman (wikimedia.org/wikipedia/commons/b/b/1P) c) Altay shaman performing; d) Orochon shaman, Inner Mongolia.

Fig. 3
Mbiri worshippers of Zimbabwe expecting to meet the 'ancestors' after consuming a hallucinogenic rainforest shrub called iboga (Schultes 1988:45-53).

a

b

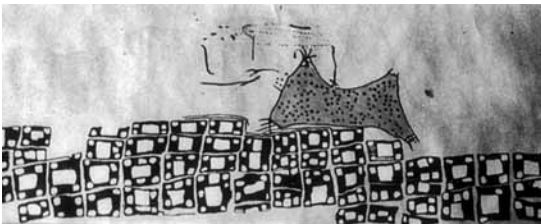
Fig. 4 a) Latmos rock outcrop; b) detail of red painted figures (SelenE Trek Earth)

a

b

c

Figure 5
Göbekli Tepe: a) One of the layer III 'sacral' structures; b) A stone pillar portraying some animals from the local fauna; c) A Çatalhöyük wall-painting illustrating an erupting volcano standing over a village or the settlement itself. This composition relates perhaps to a cosmic world.

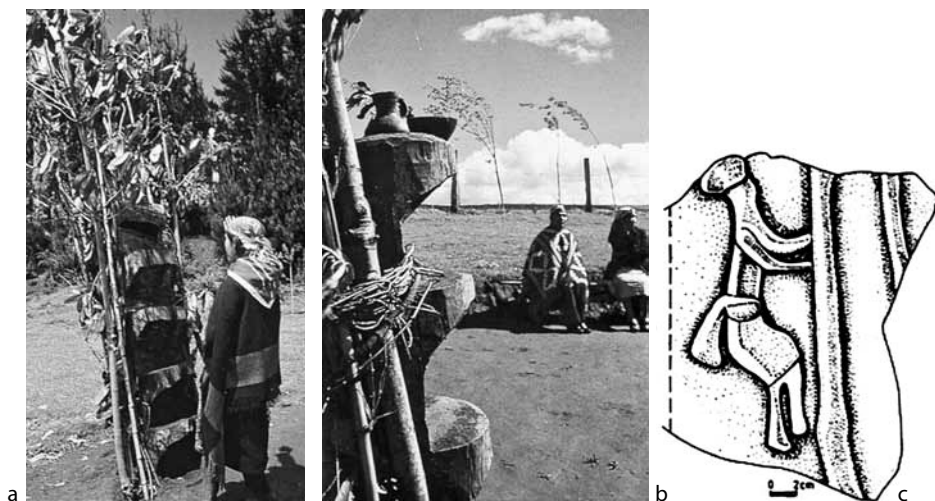

Fig. 6 a) Mapuche shaman (machi), Chile meditating in front of a stepped pillar. b) The pitcher and bowl on the last step of the pole contain food and drink offerings to spirits; c) Köşk Höyük: a sherd of a relief decorated broken vessel showing a human in a climbing motion. Could this be a depiction of a shaman's soul climbing a post or a tree?

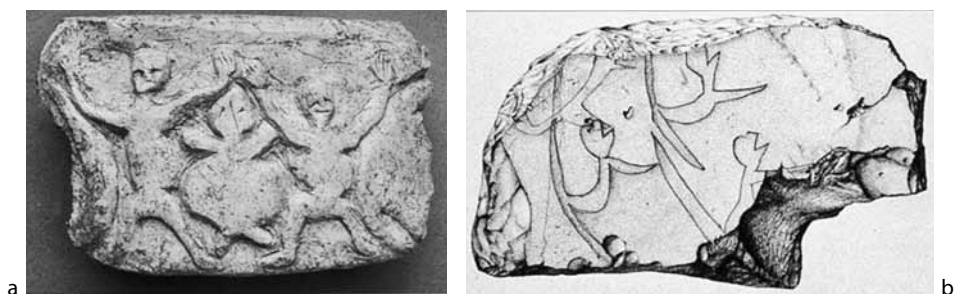

Fig. 7 Nevalı Çori: a) Limestone bowl portraying two human figures flanking a tortoise in a dancing motion. Human-animal linkage is a recurrent theme in the Neolithic iconography of Anatolia; b) Limestone plaque portraying engraved human figures in ecstatic jumping.

Fig. 8 Çatalhöyük wall-painting with animated human figures. Manipulated vision of a spirit world or an illustration of a mythical account?

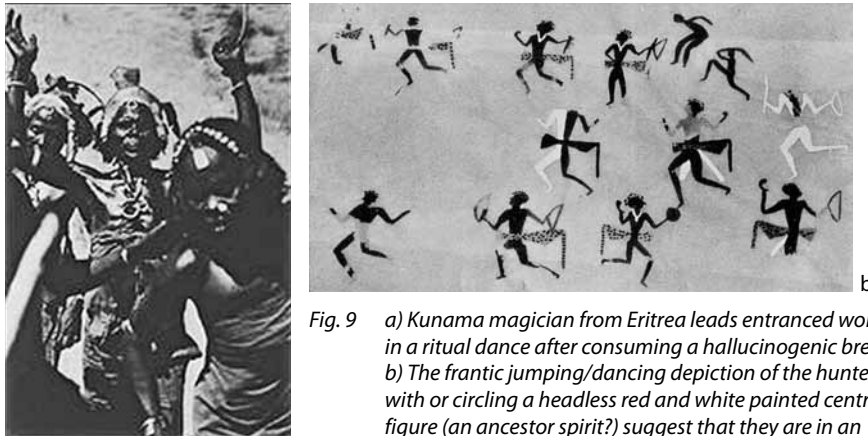

Fig. 9 a) Kunama magician from Eritrea leads entranced women in a ritual dance after consuming a hallucinogenic brew; b) The frantic jumping/dancing depiction of the hunters with or circling a headless red and white painted central figure (an ancestor spirit?) suggest that they are in an altered state of consciousness perhaps derived from a so-called spirit possession (Mellaart 1967).

Fig. 10 a) Çatalhöyük wall painting illustrating a large aurochs surrounded by small figures of hunters, some of them in ecstatic state; San shaman paintings portraying sacred elands and figures of hunters jumping in trance (?).

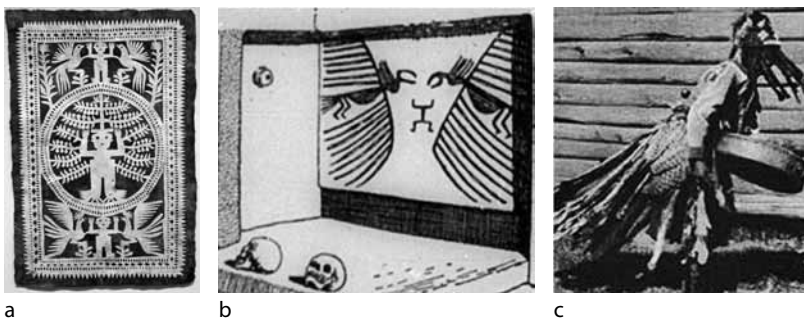

Fig. 11 a) Otomi fertility paper cutout from San-Pablito, Puebla, Mexico. Otomi shamans of Mexico still make the traditional bark-paper cutouts depicting spirit beings in order to secure their blessings. The Smithsonian Institute, New York; b) Figures of vultures with human legs encircling a headless human body from a Neolithic Çatalhöyük wall painting. The composition perhaps depicts a pair of shamans, disguised as vultures (transforming their spirits into birds of prey), communicating with a human spirit (Mellaart 1967; Yakar 1991); c) A barely conscious Finno-Ugrian shaman priestess featuring a bird-like disguise and performing under the influence of *Amarita muscari*, a trance inducing psychoactive mushroom substance consumed orally or smoked (Schultes 1988).

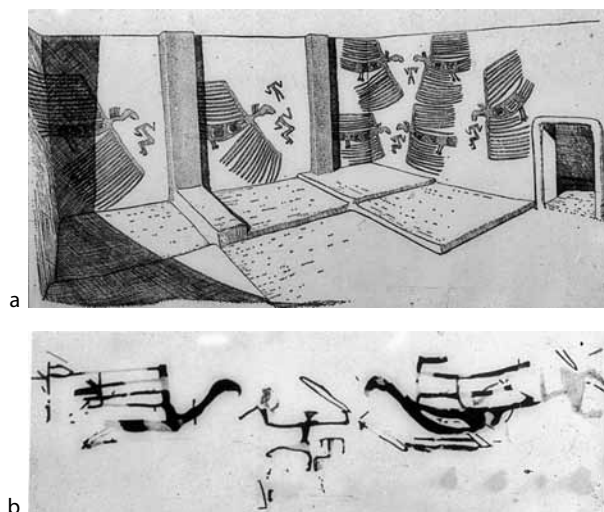

Fig. 12
Çatalhöyük wall-paintings:
a) Large vultures and small
headless human figures;
b) Two human figures; one
small and headless, the
second larger chasing away or
calling two large birds of prey
(Mellaart 1967; Yakar 1991).

Fig. 13 Çatalhöyük wall-reliefs: a) Perhaps depicting composite animal and human figures (note the human navel). Located at the centre of the human body the navel could symbolize a communications link between the two dimensions of life; the spiritual and physical. The destruction of facial details and limbs prior to the burial of the abandoned houses may have been carried out to either trap or release their spirits or spirits dwelling in their bodies. b) Two leopards facing each other (Mellaart 1967).

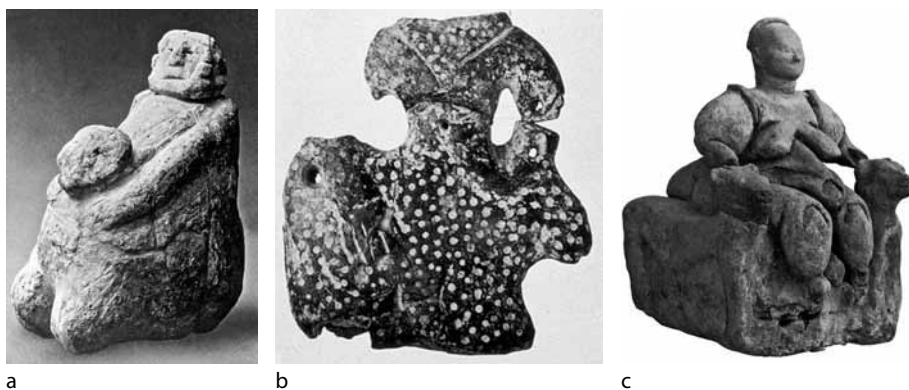

Fig. 14 Çatalhöyük figurines: a) a male figure riding a bull; b) a human figure standing next to a leopard; c) female figure seating between two mountain lions.

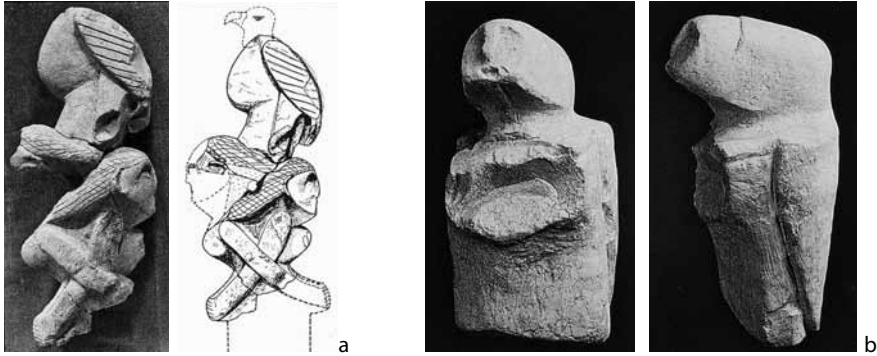

Fig. 15 Nevali Çori limestone sculptures: a) Bird of prey perching on two human heads; b) Bird with human head. Such composite sculptures could represent a belief in shamanism of human and animal spiritual interaction for contacting and relaying messages from the spirits of the dead.

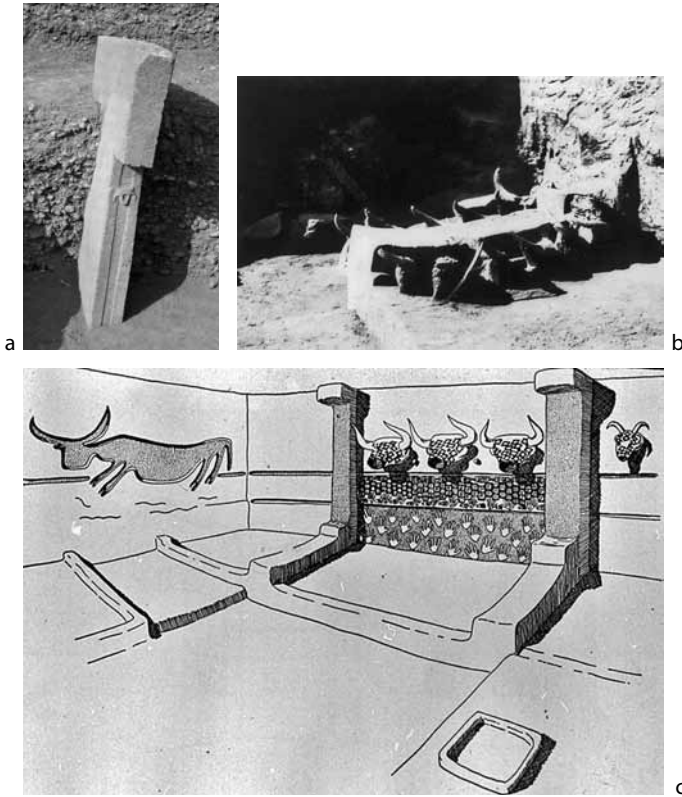

Fig. 16 a) Bucranium motif on pillar, Göbekli Tepe (Peters – Schmidt 2004) b) Pairs of wild cattle horns incorporated in a bench, Çatalhöyük; c) panel with handprints (Mellaart 1967)

Fig. 17 a) Mayan priest performing healing on a patient associated with shamanism (Tedlock 1992); b) Disguised Yupik (Alaska Eskimo) shaman with wing-like hands exorcising evil spirits from a sick boy (Schultes 1988); c) Tikuna mask made of wood and bark-cloth (Museum of the American Indians, The Smithsonian, NYC) The Tikuna live near Colombia's border with Brazil and Peru and maintain much of their traditional lifestyle. Such painted masks represent the spirits of the forest and are meant to ensure, during girls' puberty ceremonies, the health of the girl and her yet unborn child.

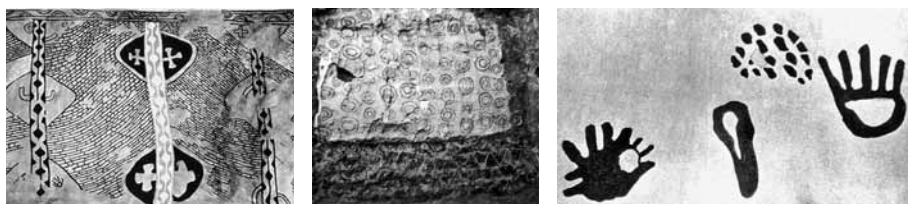

Fig. 18 Çatalhöyük, enigmatic wall-painting designs